

C. G. JUNG VERZAMELD WERK

DEEL 2

2)

3)

4)

C. G. JUNG VERZAMELD WERK

IN 10 DELEN

1	PSYCHOLOGIE EN PRAKTIJK
2	ARCHETYPE EN ONBEWUSTE
3	PERSOONLIJKHEID EN OVERDRACHT
4	MENSBEELD EN GODSBEELD
5	DROOM EN INDIVIDUATIE
6	VERLOSSING IN DE ALCHEMIE
7	LIBIDO IN TRANSFORMATIE
8	DE HEILD EN HET MOEDERARCHETYPE
9	MENS EN CULTUR
10	AAANTEKENINGEN EN REGISTERS

REDACTIE

HELMUT BAKZ, URSULA BAUMGART, RUDOLF BLOMEYER, HANS DIECKMANN,

HELMUT REIDIGER, THEODOR SEIFERT

C.G. JUNG

ARCHETYPE
EN
ONBEWUSTE

Vertaling

Pety de Vries-Ek

LEMNISCAT

ROTTERDAM

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een subsidie, verstrekt door de M.A.O.C. Graavin van Bylandt Stichting te 's-Graevenhage

Derde druk, 1995

Vertaling: Pety de Vries-Ek

Wetenschappelijke afdelen: Dr. L. Peppelkhuizen

Omslagontwerp: Gerolf T'Hooff

*Omslagillustratie: Gravure uit Johann Daniel Mylius, Philosophia Reformata
Johann Friedrich Wets voor Lucas Jennis, Frankfurt 1622*

*Uit de collectie van de Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam
Gefotografeerd door W. Dingemans, The Silver Hand, Amsterdam*

© *Vertaling en Nederlandstalige rechten Lemmiscat bv Rotterdam 1985, 1995*
ISBN 90 6969 972 6

© *Walter Verlag AG, Olten 1984*

Oorspronkelijke titel: Archetyp and Unbewusstes

Zetwerk: IGS

Druk: Haasbeek bv

Bindwerk: Kramer Boekbinders bv

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en / of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux waardoor onnodig en

milieuvriendelijker transport is vermeden.

INHOUD

1 Theoretische gedachten over het wezen van het psychische	7
2 Archetypen van het collectieve onbewuste	79
3 Het collectieve onbewuste	118
4 Het archetype en het begrip 'anima'	131
5 Psychologische aspecten van het moederarchetype	149
6 De psychologie van het kindarchetype	182
7 De geest in het sprookje	213
8 De transcendente functie	260
9 Opmerkingen over synchroniciteit	288
Noten	301

1 Theoretische gedachten over het wezen van het psychische

1 Over de geschiedenis van het onbewuste

Er bestaat vermoedelijk nauwelijks een wetenschappelijk gebied dat de geestelijke transformatie vanaf de Oudheid tot en met onze tijd duidelijker illustreert dan de psychologie. Haar geschiedenis¹ tot aan de zeventiende eeuw bestaat hoofdzakelijk uit het noteren van leestellingen over de ziel, terwijl de ziel zelf nooit object van onderzoek was. Als een rechtstreeks ervaringsgegeven leek ze iedere denker dermate bekend, dat hij ervan overtuigd kon zijn dat er geen aanvullende of zelfs objectieve ervaring meer nodig was. Deze instelling is het moderne standpunt geheel vreemd, want tegenwoordig zijn we van mening dat er naast alle subjectieve zekerheid ook nog objectiever ervaring nodig is om een mening die aanspraak maakt op wetenschappelijkheid te funderen. Ondanks alles blijkt het ook nu nog moeilijk om in de psychologie een zuiver empirisch, respectievelijk fenomenologisch standpunt consequent door te voeren, want de oorspronkelijke naïeve mening dat de ziel als het direct gegevene overbekend is, is een overtuiging die diep in ons is geworteld. Niet alleen iedere leek maigt zich eventueel een onderdeel aan, maar elke psycholoog doet dat ook, en niet alleen over het subject, maar eveneens, wat zwaarder weegt, over het object. Men weet of meent veelteer te weten wat er in een ander omgaat, en wat goed voor hem is. Dit hangt minder samen met een superieur negeren van verschillen, dan wel met de stilzwijgende veronderstelling dat alle mensen gelijk zijn. Daarom neigt men onbewust tot het geloof aan de algemene geldigheid van subjectieve meningen. Ik noem dit feit slechts om te tonen dat ondanks een in drie eeuwen gegroeid empirisme de oorspronkelijke instelling nog gecenzus is verdwenen. Haar voortbestaan laat alleen maar zien hoe moeizaam de overgang van de oude, filosofische naar de moderne, empirische opvatting zich voltrekt.

De vertegenwoordigers van het vroegere standpunt hebben natuurlijk niet ingezien dat hun leestellingen niets anders dan psychische fenomenen waren, want men veronderstelde naïef genoeg dat de mens zich

via zijn verstand of rede in zekere zin aan zijn psychische gebondenheid kon ontworstelen, en zich in een bovenpsychische, rationele toestand kon verplaatsen. Zelfs nu schrikt men er nog voor terug zich serieus af te vragen of de uitspraken van de geest uiteindelijk geen *symptomen* van bepaalde psychische condities zijn.² Deze vraag ligt uiteindelijk voor de hand, maar ze heeft zulke vertrekende, revolutionaire gevolgen, dat het maar al te begrijpelijk is waarom men er niet alleen vroeger maar ook nu zoveel mogelijk aan voorbijgaat. We zijn er thans nog verre van om met Nietzsche de filosofie of zelfs de theologie als een 'ancilla psychologiae' (dienares van de psychologie) te beschouwen. Zelfs de psycholoog is niet zonder meer geneegen zijn uitspraken tenminste gedeeltelijk te beschouwen als subjectief bepaalde verklaringen. We kunnen slechts over een gelijksoortigheid van individuen spreken voor zover deze in hoge mate zichzelf onbewust zijn, dat wil zeggen onbewust inzake hun feitelijke verschillen. Hoe onbewuster een mens namelijk is, des te meer zal hij met het algemene koor van het psychologisch gebreken instemmen. Hoe meer hij zich echter bewust wordt van zijn individualiteit, des te meer komen zijn verschillen met anderen naar voren, en des te minder zal hij beantwoorden aan de algemene verwachting. Ook kunnen zijn reacties veel minder voorspelbaar worden. Dit laatste hangt samen met het feit dat een individueel bewustzijn altijd gedifferentieerder en ruimer is. Hoe ruimer het echter wordt, des te meer zal het verschillen onderscheiden, en des te meer zal het zich ook losmaken van de collectieve wetmatigheid, want de empirische vrijheid van de wil groeit in dezelfde mate als de bewustzijnsverruiming.

Naarmate de individuele differentiatie van het bewustzijn toeneemt, wordt de objectieve geldigheid van zijn opinies minder, en wordt hun subjectiviteit groter – misschien niet in werkelijkheid, maar dan toch in de ogen van de omgeving. Want wanneer een mening geldig moet zijn, dan moet ze voor de meeste mensen de bijval van een zo groot mogelijk aantal hebben, ongeacht de argumenten die deze mening ondersteunen. Waar en geldig is datgene wat de meerderheid gelooft, want dat bevestigt de gelijkheid van allen. Voor een gedifferentieerd bewustzijn is het echter niet langer vanzelfsprekend dat de eigen verton-derstellingen ook voor anderen opgaan, en omgekeerd. Deze logische ontwikkeling had tot gevolg dat in de zeventiende eeuw – een zo be-

langrijke eeuw voor de ontwikkeling van de wetenschap – de psychologie naast de filosofie naar voren kwam, en het was Christian August Wolff (1679-1754) die voor het eerst over een 'empirische' of 'experimentele' psychologie³ sprak, en daarmee de noodzaak erkende haar een nieuwe basis te geven. De psychologie moest onttrokken worden aan de rationale filosofische definitie van waarheid, want geleidelijk aan werd het duidelijk dat geen enkele filosofie algemeen geldig genoeg was om aan de diversiteit van individuele mensen recht te doen. Aangezien ook over principiële vragen een onbepaald aantal subjectief verschillende uitspraken mogelijk was, waarvan de geldigheid op hun beurt slechts weer subjectief bestreden kon worden, werd het vanzelfsprekend noodzakelijk om van het filosofische argument af te zien, en dit te vervangen door de ervaring. Daarmee echter werd de psychologie een *natuurwetenschap*.

Overigens behield de filosofie in eerste instantie haar greep op het ruime gebied van de zogenaamde rationale of speculatieve psychologie en theologie, en pas in de loop van de volgende eeuwen kon de psychologie zich geleidelijk aan tot een natuurwetenschap ontwikkelen. Dit transformatieproces is ook nu nog niet voltooid. Nog steeds is de psychologie als studievak bij veel universiteiten ingedeeld bij de 'filosofische faculteit I', gewoonlijk is ze in handen van vakfilosofen, en er bestaat ook nog steeds een 'medische' psychologie, die bij de medische faculteit een onderkomen zoekt. Officieel is de situatie dus groterdeels nog middel-eeuws, aangezien zelfs de natuurwetenschappen aan de 'filosofische faculteit II' quasi onder de dekmantel van 'natuurfilosofie' zijn toegeplaat. ⁴ Hoewel het al minstens twee eeuwen lang duidelijk is dat de filosofie in allerleest instantie van psychologische premissen afhankelijk is werd, toen de ontdekking van de rotatie van de aarde tond de zon en van de manen van Jupiter niet meer kon worden onderdrukt, toch al het mogelijke gedaan om de autonomie van de ervaringswetenschappen zoveel mogelijk te versluijeren. Van alle natuurwetenschappen is de psychologie er tot dusverre het minst in gethaagd zelfstandigheid te verworen.

Deze achterstand lijkt me belangrijk. De toestand van de psychologie kan vergeleken worden met een psychologische functie die vanuit het bewustzijn getemd wordt. Van zo'n functie worden zoals bekend

slechts die delen toegelaten die overeenstemmen met de tendens van het bewustzijn. Wat daarmee niet overeenstemt, wordt zelfs het bestaanrecht onzeggd, ondanks het feit dat er talrijke fenomenen respectievelijk symptomen zijn die het tegendeel bewijzen. Iedere kennis van dit soort psychologische processen weert, met welke invluchten en zelfmisleiding de afsplitsing van wat niet past tot stand wordt gebracht. Precies zo gaat het met de empirische psychologie: als een discipline, ondergeschikt aan een algemene filosofische psychologie, wordt de experimentele psychologie, rijkelijk verpakt in filosofische vaktaal, getolereerd als concessie aan de natuurwetenschappelijke empirie. De psychopathologie blijft echter ingedeeld bij de medische faculteit als merkwaardig ahangsel van de psychiatrie. De 'medische' psychologie ten slotte krijgt geen of geringe aandacht aan de universiteiten.³

Ik druk me opzettelijk enigszins drastisch uit, om de toestand van de psychologie aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw relif te geven. Voor de toemalige situatie was vooral het standpunt van Wundt representatief, ook omdat uit zijn school een reeks psychologen van naam zijn voortgekomen, die aan het begin van de twintigste eeuw de toon aangaven. In zijn *Grondtriss der Psychologie* zegt Wundt: 'Een psychisch element dat uit het bewustzijn verdwenen is, wordt in zovette echter door ons een *onbewust* geworden element genoemd, wanneer wij daarbij de mogelijkheid van zijn vernieuwing, dat wil zeggen van zijn opnieuw verschijnen in de actuele samenhang van de psychische processen veronderstellen. Onze kennis van onbewust geworden elementen heeft alleen betrekking op deze mogelijkheid van vernieuwing. Ze vormen daarom [...] slechts een *aankleg* of dispositie tot het ontstaan van toekomstige bestanddelen van het psychisch gebeuren [...] Veronderstellingen over de toestand van het "onbewuste" of over welke "onbewuste processen" dan ook [...] zijn dientengevolge *voor de psychologie volstrekt onverschikbaar*.⁴ Er bestaan echter wel *fysische* bijverschijnselen van deze psychische disposities, die gedeeltelijk rechtstreeks aangetoond, gedeeltelijk uit een groot aantal ervaringen geconcludeerd kunnen worden.'⁵

Een vertegenwoordiger van de school van Wundt meent, 'dat een psychische toestand niet psychisch genoemd kan worden, wanneer deze niet minstens de drempel van het bewustzijn heeft bereikt'. Dit argu-

ment veronderstelt, of liever stelt, dat alleen het bewuste psychisch, en dus al het psychische bewust is. De auteur zegt per ongeluk een 'psychische' toestand: logischerwijs had hij moeten zeggen 'een toestand', want hij bestrijdt immers nu net dat zo'n toestand psychisch is. Een ander argument luidt dat het eenvoudiger psychische feit de *gevaarwoording* is. Deze kan niet in eenvoudiger feiten gesplitst worden. Daarom is datgene wat aan een gewaarwording voorafgaat, of eraan ten grondslag ligt, nooit psychisch, maar fysiologisch, ergo: er bestaat geen onbewuste.

J.F. Herbart zei eens: 'Wanneer een voorstelling onder de bewustzijnsdrempel komt, leeft ze latent voort, voortdurend enaar strevend weer boven de drempel te komen om de overige voorstellingen te verdingen'.⁸ In deze vorm is zijn uitspraak ongetwijfeld onjuist, want behaas heeft datgene wat werkelijk vergeten is, geen enkele neiging weer terug te keren. Had Herbart echter inplaats van 'voorstelling' 'complex', in de moderne zin van het woord, gezegd, dan zou zijn uitspraak absoluut juist zijn. We zullen ons wel niet vergissen wanneer we aannemen dat hij ook werkelijk zoiets bedoeld heeft. Over deze uitspraak maakt een filosofisch tegenstander van het onbewuste de zeer verhelderende opmerking: 'Geeft men dit eenmaal toe, dan levert men zich uit aan alle mogelijk hypothesen inzake het onbewuste, hypothesen, die door geen enkele waarneming gecontroleerd kunnen worden'.⁹ Men ziet dat het er bij deze auteur niet om gaat een feit te erkennen, maar dat de vrees in allerlei moeilijkheden te raken beslissend is. Bovendien: hoe weet hij eigenlijk, dat deze hypothese door geen enkele waarneming gecontroleerd kan worden? Dat staat voor hem alleen maar a priori vast. Op de waarneming van Herbart echter gaat hij nergens in. Dit incident noem ik niet omdat het enige zakelijke betekenis heeft, maar alleen omdat het zo karakteristiek is voor de ouderwetse filosofische instelling tegenover de empirische psychologie. Wundt zelf is van mening dat het bij de zogenaamde 'onbewuste processen' 'niet om onbewuste, maar overal slechts om *saag bewuste* psychische elementen gaat', en dat 'de hypothetische onbewuste processen inderdaad vervangen kunnen worden door aantoonbaar of in ieder geval minder hypothetische bewustzijnsprocessen'.¹⁰ Deze houding betekent een duidelijke afwijzing van het onbewuste als psychologische hypothese. De ge-

vallen van 'dubbel bewustzijn' verklaart hij als *Veranderingen* van het individuele bewustzijn [...] die niet zelden zelfs continu, in voortdurende openvolging, plaatsvinden, en die hier via een gewelddadige interpretatie, in strijd met de feiten, vervangen worden door een meervoud aan bewustzijnsindividuen'. Deze laatste – zo argumenteert Wundt – 'zouden toch [...] *gelijktijdig* in één en hetzelfde individu moeten kunnen optreden'. Dit is, zegt hij 'naar we moeten toegeven niet het geval'.¹¹ Het is zonder twijfel niet goed mogelijk dat zich twee bewustzijns tegelijk op duidelijk herkenbare wijze in *een* individu uiteten. Daarom wisselen deze toestanden elkaar gewoonlijk af. Janet heeft echter aangehouden dat, terwijl het ene bewustzijn als het ware het hoofd beheerst, het andere bewustzijn zich tegelijkertijd via een code die door vingerbewegingen werd uitgedrukt, met de waarnemer in verbanding stelde.¹² Het dubbele bewustzijn kan dus heel goed gelijktijdig zijn.

Wundt meent dat de gedachte van een dubbel bewustzijn, dus van een 'boven-' en 'onderbewustzijn' in de zin van Fechner nog een 'overblijfsel van het psychologisch mysticisme' uit de school van Schelling is. Hij stoort zich kennelijk aan het feit dat een onbewuste voorstelling er een is, die niemand 'heeft'.¹³ In dit geval wordt natuurlijk ook het woord 'voorstelling' overbodig, aangezien dit op zich al een subject, dat zich iets voorstelt, of dat een voorstelling krijgt, suggereert. Dit is vermoedelijk de eigenlijke oorzaak waarom Wundt het onbewuste afwijst. We kunnen dit probleem echter gemakkelijker vermijden door in plaats van over 'voorstellingen' of 'gebaarwordingen' over *inhouden* te spreken, zoals ik gewoonlijk doe. Ik moet hier overigens vooruitlopen op wat ik straks nog uitvoerig zal bespreken, namelijk het feit dat onbewuste inhouden iets van 'voorgesteld-zijn', respectievelijk bewustzijn hebben, waardoor de mogelijkheid van een onbewust subject serius in aanmerking komt. Dit onbewuste subject is echter niet identiek met het ik. Dat het hoofdzakelijk de 'voorstellingen' zijn, die het bij Wundt gedaan hebben, zien we ook aan zijn nadrukkelijke afwijzing van het idee van 'aangeboren voorstellingen'. Hoe letterlijk hij dit neemt, blijkt uit het volgende: 'Wanneer het pasgeboren dier werkelijk van tevoren een voorstelling zou hebben van alle handelingen die het zal gaan uitvoeren, wat zou er dan een rijkdom aan geanticipeerde levenservaring in de

dierlijke en menselijke instincten liggen, en hoe onbegrijpelijk zou het ons lijken dat niet alleen de mens, maar ook de dieren zich de meeste dingen alleen eigen maken door ervaring en oefening!¹⁴ Niettemin bestaan er aangebooren 'paterns of behaviour' (gedragpatronen), en eveneens bestaat er een schat aan niet geanticepeerde, maar verworven levenservaring; alleen gaat het niet om 'voorstellingen', maar om schetsen, plannen of beelden, die, ook al stelt het ik ze zich niet voor, toch zo werkelijk zijn als Kant's honderd talers, die in de zoom van een jas waren genaaid, en vergeten waren door de eigenaar. Wundt zou hier aan Wolff hebben kunnen denken – hij noemt hem zelf – en diens onderscheiding van 'onbewuste toestanden', waartoe men slechts kan concluderen op grond van datgene wat we in ons bewustzijn vinden.¹⁵

Tot de 'aangeboren voorstellingen' hooren ook Adolf Bastians 'Elementargedanken'¹⁶ (elementaire gedachten). We moeten hieronder verstaan de alom aanwezige analoge basisvormen van 'hoe men de dingen opvat' dus ongeveer hetzelfde wat wij tegenwoordig 'archetypen' noemen. 'Vanzelfsprekend wijst Wundt deze mening af, steeds met de suggestie dat het om 'voorstellingen' en niet om *disposities* gaat. Hij zegt: 'De oorsprong van één en hetzelfde fenomeen op verschillende plaatsen' is 'weliswaar niet absoluut onmogelijk, maar volgens empirisch psychologische gezichtspunten in hoogste graad onwaarschijnlijk.'¹⁷ Hij ontkeert een 'gezamenlijk zielsbezit van de mensheid' in deze zin, en verwerpt ook het idee van een interpreteerbare symboliek van mythen, met de karakteristieke motivering dat de veronderstelling van een 'begrippensysteem', verborgen achter de mythe, onmogelijk is.¹⁸ De pedante veronderstelling dat het onbewuste uitgeroekend een begrippensysteem zou zijn, was niet eens in de tijd van Wundt houdbaar, laat staan daarvoor of daarna.

Het is onjuist om aan te nemen dat de afwijzing van het idee van het onbewuste in de academische psychologie rond de eeuwwisseling algemeen was. Dat is geenszins het geval, want niet alleen bijvoorbild Theodor Fechner,¹⁹ maar ook Theodor Lipps na hem kenden het onbewuste zelfs een doorslaggevende betekenis toe.²⁰ Hoewel voor Lipps de psychologie een 'wetenschap van het bewustzijn' is, spreekt hij toch over 'onbewuste' gewaarwordingen en voorstellingen, die hij echter als 'processen' beschouwt. Een 'psychisch proces' is, zo zegt hij, 'naar

zijn aard, of, juistcr, zijn *begrip*, niet een bewustzijnsinhoud of een bewustzijnsbeleving, maar het is de psychische *realiteit* die noodzakelijkerwijs *gedacht* moet worden ten grondslag te liggen aan het bestaan van zo'n proces [...].²¹ De observatie van het bewustzijnsleven brengt ons echter tot de overtuiging dat onbewuste gewaarwordingen en voorstellingen [...] zich niet alleen nu en dan in onszelf bevinden, maar dat de psychische samenhang van het leven zich op elk moment in hoofdzaak *daarin afspeelt. Slechts af en toe, op speciale momenten, manifesteert datgene wat in ons werkt zich rechtstreeks in bijpassende beelden* [...].²² Zo gaat het psychische leven steeds ver uit boven de grenzen van datgene wat in de vorm van bewustzijnsinhouden of -beelden in ons aanwezig is of kan zijn.²³

De uiteenzettingen van Lipps zijn niet tegenstrijdig met de huidige opvattingen: ze betrekken integendeel de theoretische basis van de psychologie van het onbewuste in het algemeen. Desondanks bleef de weersand tegen de hypothese van het onbewuste nog tamelijk lang bestaan. Zo is het bijwoordbeeld karakteristiek dat Max Dessoir in zijn *Geschiede der Neueren Deutschen Psychologie* Carl Gustav Carus en Eduard Hartmann niet eens noemt.

2 De betekenis van het onbewuste voor de psychologie

De hypothese van het onbewuste plaast een groot vraagteken achter het begrip 'psyche'. De ziel, tot dan toe door het filosofisch intellect gepostuleerd en met alle benodigde vermogens uigerus, dreigde zich als een ding met onverwachte en nog niet onderzochte eigenschappen te ontpoppen. Ze betekende niet langer het rechtstreeks gewetene en bekende, waarover verder niets meer ontdekt kon worden dan min of meer beredende definities. Integendeel: ze verscheen thans in een merkwaardige dubbelgedaanite, als iets volkomen bekend en tegelijk onbekends. Daarmee was de oude psychologie uit het zadel gewipt en onderging zij een even grote revolutie²⁴ als de klassieke fysica door de ontdekking van de radioactiviteit. Het veting de eerste empirische psychologen ongeveer hetzelfde als de mythische ontdekker van de getallen-

reeks: hij reeg de ene erwt na de andere tot een rij, en deed niets anders dan steeds een nieuwe eenheid aan de reeds aanwezige toevoegen. Toen hij echter het resultaat beschouwde, waren er weliswaar ogenschijnlijk slechts honderd identieke eenheden, maar de getallen, die hij slechts als naam had bedacht, bleken onverwacht en onvoorzien karakteristieke entiteiten met, onmiskenbare eigenschappen. Er waren bijvoorbeeld even en oneven getallen, priemgetallen, positieve, negatieve, irrationele, imaginaire getallen, enzovoort.²⁴ Zo is het ook met de psyche: wanneer de ziel werkelijk alleen een begrip is, dan heeft alleen al dit begrip een onsympathieke onverzichtelijkheid – het is een wezen met eigenschappen, die niemand achter hem had gezocht. Men kan lang en breed vaststellen dat de ziel het bewuste en diens inhouden is, maar dat verhindert gezinsins, en bewoerdert zelfs, de ontdekking van een aanvankelijk niet vermoede achtergrond, een ware matrix van alle bewustzijnsfenomenen, een voor en na, een boven- en onderbewuste. Op het moment dat men zich een begrip over een zaak vormt, is men erin geslaagd één van haar aspecten vast te leggen, waarbij men steeds weer het slachtoffer wordt van de illusie het geheel te hebben gevat. Men pleegt zich daarbij geen rekenschap te geven van het feit dat een volledig begrip een volstrekt onmogelijk is. Niet eens een begrip dat als 'totaal' wordt gepostuleerd is totaal, want het is immers ook nog een op zichzelf staande eenheid, met onwoorspelbare eigenschappen. Deze zelfmisleiding bevordert overigens de zielerust – het onbekende is benoemd, het verafgelegene is nabij gehaald, zodat men er de hand op kan leggen. Men heeft het in bezit genomen, en het is een onwrikbaar eigendom geworden, zoals een gedood wild dier, dat niet meer weg kan lopen. Het is een magische procedure, die de primitieve mens op de dingen toepast, en men vermoedt niet, dat juist door het begripsmatig vastleggen van het object dit laatste de kans bij uitstek krijgt alle eigenschappen te ontwikkelen die nooit te woorschijn waren gekomen wanneer men het niet in een begrip had gerangschikt (denk aan de getallen!).

De pogingen, gedurende de laatste drie eeuwen, om de ziel begripsmatig vast te leggen, maken deel uit van de geweldige uitbreiding van de kennis der natuur, waardoor de kosmos ons in een bijna onvoorstelbare mate nabij is gekomen. De duizendvoudige vergrotingen door middel

van de elektronenmicroscopie wedijveren met de afstanden van vijfhonderd miljoen lichtjaren die de telescoop veroveren. De psychologie heeft echter bij lange na niet dezelfde ontwikkeling doorgemaakt als de andere natuurwetenschappen; ook heeft ze zich tot dusverre veel minder uit de ketenen van de filosofie weten te bevrijden, zoals we al zagen. De hele wetenschap echter is een functie van de ziel, en alle kennis wortelt in haar. De ziel is het grootste van alle kosmische wonderen, en de conditio sine qua non van de wereld als object. Het is uiterst merkwaardig dat de westerse mensheid op een paar – en steeds minder – uitzonderingen na dit feit merkbaar zo weinig erkent. Bij de veelheid aan louter uiterlijke kenobjecten verdween het subject van alle kennis van tijd tot tijd zover naar de achtergrond, dat het schijnbaar niet bestond.

De ziel was een stilzwijgende veronderstelling, die aan zichzelf volledig bekend leek. Met de ontdekking van de mogelijkheid van een onbewust zielegebied was de gelegenheid tot een groot avontuur van de geest geschapen, en men had kunnen verwachten dat een hartstochtelijke belangstelling zich op deze mogelijkheid zou werpen. Zoals bekend was dit niet alleen niet het geval, maar er rees zelfs een algemene weerstand tegen deze hypothese. Niemand trok de conclusie dat wanneer inderdaad het subject van het kennen, namelijk de ziel, ook een duistere, niet direct voor het bewustzijn toegankelijke vorm bezit, dat dan al onze kennis in een onbepaalde graad onvolledig moet zijn. De geldigheid van het bewuste kennen werd in een heel andere en bedreigender mate in twijfel getrokken dan door de kritische overwegingen van de kennis-theorie. Deze laatste stelde weliswaar zekere grenzen aan het menselijke kennen in het algemeen, grenzen, waarvan de Duitse idealistische filosofie van na Kant zich trachtte te emanciperen; maar de natuurwetenschappen en het gezond verstand hadden er geen moeite mee, vooropgesteld dat ze er notitie van namen. De filosofie verzette zich er tegen om zich, omwille van een ouderwets eis van de menselijke geest, boven zichzelf te kunnen verheffen, en om dingen te kunnen kennen die eenvoudig buiten de reikwijdte van het menselijk verstand liggen. De overwinning van Hegel op Kant betekende voor de rede en de verdere geesteslijke ontwikkeling, allereerst die van de Duitsers, een zeer ernstige bedreiging. Deze was des te gevaarlijker aangezien Hegel een verkapt psycholoog was, die grote waarheden uit de subjectieve sfeer projec-

teerde in een zelfgeschapen kosmos. We weten hoever thans Hegels invloed reikt. De krachten die deze noodlottige ontwikkeling compenseerden, personificeerden zich gedeeltelijk in de latere Schelling, gedeeltelijk in Schopenhauer en Carus, terwijl daarentegen bij Nietzsche de tomeloze 'bachantische God', die reeds Hegel in de natuur bespeurde, volledig doortrak.

Carus' hypothese van het onbewuste moest de destijds heersende richting in de Duitse filosofie des te harder treffen, aangezien deze zojuist ogenschijnlijk de kritiek van Kant had overwonnen, en de bijna goddelijke soevereiniteit van de menselijke geest – de geest zonder meer – niet hetseld, maar *opnieuw ontworpen* had. De geest van de middeleeuwse mens was, in het goede zowel als in het kwade, nog de geest van God, die hij diende. De kenniskritiek betkende enerzijds nog de uitdrukking van de bescheidenheid van de middeleeuwse mens, anderzijds reeds een negeren of ontkennen van de geest van God, en dus een moderne vernijing en versierking van het menselijke bewustzijn binnen de grenzen van het intellect. Overal waar de geest van God buiten de berekeningen van de mens wordt geplaatst, treedt een onbewust sargaat op. Bij Schopenhauer vinden we de onbewuste wil als een nieuwe godsdefinitie; bij Carus het onbewuste, en bij Hegel de identificatie en inflatie, het praktisch gelijkstellen van de filosofische rede met de geest zonder meer, waardoor schijnbaar alle uitbanning van het object mogelijk werd. Dit bereikte een hoogtepunt in Hegels staatsfilosofie. Hegel vertegenwoordigt een oplossing van het probleem dat door de kennis-theoretische kritiek was opgeworpen, een oplossing die de begrippen een kans gaf hun onbekende zelfstandigheid te bewijzen. Ze verschaften het intellect de hybris, die tot de 'Urbarmensch' van Nietzsche leidde, en daarmee tot de catastrofe die Duitsland heet. Niet alleen kunstenaars, maar ook filosofen zijn soms profeten.

Het is immers duidelijk dat alle filosofische uitspraken die het gebied van het intellect overschrijden, antropomorf zijn, en dat ze geen andere geldigheid bezitten dan van uitspraken die door de psyche bepaald zijn. Een filosofie als die van Hegel is een zelfopenbaring van de psychische achtergronden en in filosofische zin een aanmatiging. Psychologisch betekent het eigenlijk een doorbraak van het onbewuste. De merkwaardige, overdreven taal van Hegel past in deze opvatting. Het doet reeds

denken aan de schizofrene 'machtsaal', die zich van krachtige 'over'-woorden bedient, om iets transcendentens te reduceren tot een subjectieve vorm, of om het banale de charme van het nieuwe te geven, of om het onbeduidende een diepzinnige wijsheid te laten lijken. Een dergelijke opgeschroefde taal is een symptoom van zwakheid, van onvermogen en van gebrek aan substantie. Dat verhindert echter niet dat juist de nieuwste Duitse filosofie zich weer van dezelfde 'machts'- en 'kracht'-termen bedient, om zichzelf de schijn te geven dat het niet om een onwillekeurige psychologie gaat. Iemand als Friedrich Theodor Vischer kende nog een beminnelijker gebruik van deze Duitse eigenaardigheid.

Naast deze elementaire doorbraak van het onbewuste in het westerse gebied van de menselijke rede, vonden zowel Schopenhauer als Carus geen bodem waarop ze verder konden groeien, en hun compensatorisch effect konden ontplooiën. De heilzame onderworpenheid aan een goede god, en de veilige afstand van de duistere demon – deze grote erfenis uit het verleden – bleef bij Schopenhauer in principe gewaarborgd. Bij Carus bleef dat onaangetast voor zover hij het probleem bij de wortels trachtte aan te pakken, door het over te brengen van het al te aantugende filosofische standpunt naar de psychologie. We moeten hier even van de filosofische allure afzien, als we zijn essentieel psychologische hypothese het volle gewicht willen geven. Hij was op z'n minst in de buurt van de conclusie die wij al eerder aanduidden, toen hij een wereldbeeld ging opbouwen dat het duistere deel van de ziel bewarte. Maar aan dit gebouw ontbrak iets even essentieels als ongetuigd, dat ik hier wat begrijpelijker wil maken.

Daaroe moeten we eerst duidelijk inzien dat kennis alleen maar tot stand komt doordat de reacties van het psychische systeem die naar het bewustzijn stromen in een zekere orde worden gebracht – een orde die overeenkomt met het gedrag van metafysische dan wel op zich reële zaken. Val het psychische systeem nu, zoals ook modernere standpunten dat nog willen, samen met het bewustzijn, en is het identiek daarmee, dan kunnen we in principe alles kennen wat er ook maar gekend kan worden, dat wil zeggen wat binnen het kennis theoretisch kader ligt. In dat geval bestaat er geen reden tot een verontusting die verder zou gaan dan wat anatomen en fysiologen inzake de functie van het oog of het ge-

hoortoegaan ervaren. Zou het echter zo zijn, dat de ziel *niet* met het bewustzijn samenvalt, maar ook nog onbewust hetzelfde, of *anders* functioneert dan het deel van de ziel dat tot bewustzijn in staat is, dan zou onze verontusting vermoedelijk groter zijn. In dat geval gaat het namelijk niet meer om algemene kennistheoretische grenzen, maar alleen om een *bewustzijnsdrempel*, die ons scheidt van onbewuste psychische inhouden. De hypothese van de bewustzijnsdrempel en het onbewuste betekent dat de onmisbare grondsof voor alle kennis, namelijk psychische reacties, en misschien zelfs onbewuste 'gedachten' en 'kennis' direct naast, onder of boven het bewustzijn liggen, slechts door een 'drempel' van ons gescheiden en toch ogenschijnlijk onbereikbaar. We weten niet hoe dit onbewuste functioneert, maar aangezien het als psychisch systeem wordt vermoed, heeft het mogelijkteerws alles wat het bewustzijn ook bezit, namelijk perceptie, appetceptie, geheugen, fantasie, wil, emoties, gevoel, overwegingen, oordelen enzovoort, maar dit alles in subliminale vorm.³⁵

Hier stuiten we overigens op het reeds door Wundt gemaakte bezwaar dat men onmogelijk kan spreken over onbewuste 'ervaringen', 'voorstellingen', 'gevoelens' of zelfs 'wilshandelingen', aangezien deze fenomenen volstrekt niet zonder een belevend subject voorgesteld kunnen worden. Bovendien veronderstelt het idee van een bewustzijnsdrempel een energetische beschouwingwijze, volgens welke de bewustheid van de psychische inhouden wezenlijk afhankelijk is van hun intensiteit, dat wil zeggen van hun energie. Aangezien slechts een prikkel met een zekere sterkte boven de bewustzijnsdrempel komt, moeten ook, zoals we met enig recht kunnen veronderstellen, de overige psychische inhouden een zekere hogere energie bezitten om de drempel te kunnen overschrijden. Bezitten ze deze energie slechts in mindere mate, dan blijven ze, zoals overeenkomstige zintuiglijke prikkels, subliminaal.

Zoals reeds Lipps heeft aangetoond kan het eerste bezwaar weerlegd worden door te verwijzen naar het feit dat het psychische proces op zich hetzelfde blijft, of het nu 'voorgesteld' wordt of niet. Wie nu op het standpunt staat dat de fenomenen van het bewustzijn de hele psyche vormen, moet er op aandringen dat de 'voorstellingen' die we niet hebben,³⁶ ook geen 'voorstellingen' genoemd mogen worden. Men moet

dan ook dat wat er nog van overblijft elke psychische eigenschap ontzeggen. Voor mensen met dit rigoureuze standpunt kan de psyche slechts het fantasmagotisch bestaan van voorbijvliepende bewustzijnsfenomenen hebben. Deze opvatting past echter slecht bij de algemene ervaring die ten gunste van een mogelijke psychische activiteit ook zonder bewustzijn spreekt. Het idee van Lipps van een bestaan van psychische processen op zich doet de feiten meer recht. Ik wil hier geen moeite doen om dit punt te bewijzen, maar stel me tevreden met de verwijzing naar het feit dat geen enkel verstandig mens twijfelt aan het bestaan van psychische processen bij honden, hoewel nog nooit een hond zich heeft uitgesproken over de bewustheid van zijn psychische inhouden.²⁷

3 Het vermogen tot dissociatie van de psyche

Er bestaat a priori geen reden om te veronderstellen dat onbewuste processen zonder meer een subject moeten hebben. Evenmin hebben we aanleiding om aan de realiteit van psychische processen te twijfelen. Het probleem wordt inderdaad moeilijk zodra we onbewuste wilshandelingen veronderstellen. Wanneer het niet om zuivere 'driften' en 'neigingen', maar om ogenschijnlijk weloverwogen 'keuzen' en 'beslissingen' gaat – wat immers bij de wil hoort – kunnen we niet goed buiten de noodzaak van een controlerend subject, aan wie iets is 'voorgesteld'. Daarmee echter postuleren we – per definitie – een bewustzijn in het onbewuste, een conceptuele operatie waar de psychoparalooz overigens geen moeite mee heeft. Hij kent namelijk een psychisch fenomeen dat de 'academische' psychologie meestal onbekend pleegt te zijn: namelijk de dissociatie of de dissociabiliteit van de psyche. Deze eigenaardigheid bestaat hierin dat de samenhang van de psychische processen onderling slechts zeer beperkt is. Niet alleen zijn onbewuste processen vaak opmerkelijk onafhankelijk van de belevingen van het bewustzijn, maar ook de bewustzijnsprocessen zelf laten reeds een duidelijk onderlinge losheid, respectievelijk scheiding zien. Ik herinner slechts aan alle door complexen veroorzaakte ongerijmdheden, die bij het associatie-experiment met alle wenselijke nauwkeurigheid geobserveerd kunnen worden. Aangezien de door Wundt in twijfel getrokken

gevallen van een dubbel bewustzijn inderdaad voortkomen, zijn gevallen waarbij niet meteen de hele persoonlijkheid gesplitst is, maar slechts kleinere delen losgetrakt zijn, nog veel waarschijnlijker, en komen in de praktijk ook veel meer voor. Het gaat zelfs om oeroude ervaringen van de mensheid, die zich weerspiegelen in de universele veronderstelling van meerdere zielen binnen één en hetzelfde individu. Zoals de op primitief niveau ervaren veelheid van psychische componenten laat zien, betekent de oorspronkelijke toestand een zeer losse samenhang van de psychische processen onderling, en geenszins een gesloten eenheid hiervan. Bovendien bewijst de psychiatrische ervaring dat er vaak weinig nodig is om de in de loop van de ontwikkeling moeizaam bereikte eenheid van het bewustzijn te splitsen, en deze weer in haar oorspronkelijke elementen op te lossen.

Vanuit dit feit van dissociabiliteit kunnen nu ook de problemen, die voortvloeien uit de eigenlijk noodzakelijke veronderstelling van een bewustzijnsdrempel, gemakkelijk worden opgelost. Wanneer het op zich juist is dat bewustzijnsinhouden door energieverlies onder de drempel komen, en daarmee onbewust worden, en omgekeerd dat door energietoename onbewuste processen bewust worden, dan zou, wanneer bijvoorbeeld onbewuste wilsdaden mogelijk zouden moeten zijn, verwacht mogen worden dat deze energie bezitten waardoor bewustzijn, of in ieder geval een secundaire bewustheid, mogelijk wordt. Deze zou hierin bestaan dat het onbewuste wordt 'voorgeseld' aan een kiezend en beslissend subject. Dit proces zou zelfs noodzakelijkerwijs een hoeveelheid energie moeten bezitten die voor bewustheid bestir vetist is. Het zou op een gegeven moment zijn 'bursing point' moeten bereiken.²⁸ Wanneer dit zo is, dan moeten we ons afvragen waarom het onbewuste proces niet zonder meer over de drempel komt, en daarmee voor het ik waarneembaar wordt. Aangezien dat kennelijk niet zo is, maar dit proces, naar het schijnt, binnen het bereik blijft van een sub minimaal secundair subject, moeten we nu verklaren waarom dit subject – waaraan de hypothese immers een hoeveelheid energie heeft toebedacht die voor bewustheid noodzakelijk is – niet van zijn kant over de drempel komt, en zich invoegt in het primaire ikbewustzijn. Ter beantwoording van deze vraag vinden we bij de psychopathologie het nodige materiaal klaarliggen. Dit secundaire bewustzijn namelijk betekent een

persoonlijkheidscomponent, die niet toevallig van het ikbewustzijn is afgesplitst, maar die haar afsplitsing aan bepaalde oorzaken dankt. Een dergelijke dissociatie heeft twee verschillende aspecten: in het ene geval gaat het om een oorspronkelijk bewuste inhoud, die echter wegens zijn onverenigbare aard door verdringing onder de drempel is getrakt – in het andere geval beslaat het secundaire subject uit een proces dat nog geen ingang in het bewustzijn heeft gevonden, aangezien daar geen mogelijkheden bestaan om het waar te nemen. Dat wil zeggen het ikbewustzijn kan dit proces ten gevolge van een gebrek aan begrip niet vasten, en daardoor blijft het in hoofdzaak subliminaal, hoewel het, energetisch beschouwd, zeker in staat is tot bewustzijn. Het dankt zijn bestaan niet aan verdringing, maar betekent een resultaat van subliminale processen, dat als zodanig tevoren nog nooit bewust was. Aangezien echter in beide gevallen een hoewelheid energie aanwezig is die bewustheid mogelijk maakt, heeft het secundaire subject toch invloed op het ikbewustzijn, maar indirect, dat wil zeggen via 'symbolen' – een uitdrukking die overigens niet erg gelukkig is. De inhoudten die in het bewustzijn verschijnen zijn namelijk in eerste instantie *symptomatisch*. Voor zover we weten of menen te weten waarop ze wijzen of waarop ze betuizen, zijn ze *semiotisch*. De freudiaanse literatuur gebruikt hiervoor steeds de uitdrukking 'symbolisch' ongeacht het feit dat 'symbolen' altijd datgene uitdrukken wat we in werkelijkheid niet weten. De symptomatische inhoudten zijn ten dele werkelijk symbolisch, en betrekken indirecte representanten van onbewuste toestanden of processen. Uit de inhoudten die in het bewustzijn verschijnen kan hun aard slechts onvolledig worden opgemaakt en bewustgemaakt. Het is dus mogelijk dat het onbewuste inhoudten herbergt, die een zo grote energetische spanning bezitten dat ze onder andere omstandigheden waarneembaar zouden moeten worden voor het ik. Meestal gaat het daarbij geenszins om verdrongen, maar om *nog niet bewuste*, dat wil zeggen als subjectief besefte inhoudten, zoals bijvoorbeeld de demonen en goeden van de primitieven, of de '-ismen', waaraan de moderne mens zo fanatiek gelooft. Deze toestand is noch pathologisch, noch anderszins uitzonderlijk, maar betekent de *oorspronkelijke normale toestand*, terwijl de psychische totaliteit, samengevat in de eenheid van het bewustzijn, een ideaal en nooit bereikt doel voorstelt.

We zien het bewustzijn niet geheel ten onrechte graag analoog aan de zintuiglijke functies. Het begrip 'drempel' is overigens aan de fysiologie ontleend. De frequenties van het geluid, waarneembaar voor het menselijk oor, reiken ongeveer van 20 tot 20.000 trillingen per seconde, en de golflengten van het zichtbare licht reiken van 7700 tot 3900 Angström. Vanuit deze analogie lijkt het denkbaar dat er voor psychische processen niet alleen een onder- maar ook een bovendrempel bestaat, en dat dus het bewustzijn – immers het waarnemingscentrum bij uitstek – met het waarneembare geluids- of lichtscala kan worden vergeleken, eveneens niet alleen met een onder-, maar ook met een bovengrens. Wellicht zou deze vergelijking uitgebreid kunnen worden tot de psyche in het algemeen. Dat zou mogelijk zijn als er *psychoïde* processen aan beide uiteinden van het psychische scala zouden bestaan. Volgens de seclregel 'de natuur maakt geen sprongen' zou deze hypothese niet helemaal misplaatst zijn.

Wanneer ik de uitdrukking 'psychoïde' gebruik, dan ben ik me ervan bewust dat ik hiermee in botsing kom met het begrip van Drietsch met dezelfde naam. Hij verstaat onder psychoïde: het sturende, 'reactiebestemmende', de 'prospectieve potentie' van het kiemelement. Het is het 'elementaire agens van de handeling',²⁹ de 'entelchie van het handelen'.³⁰ Zoals Eugen Bleuler treffend heeft opgemerkt, is het begrip van Drietsch meer filosofisch dan natuurwetenschappelijk. Bleuler daarentegen gebruikt de term het 'psychoïde'³¹ als een verzamelbegrip voor alle hoofdzakelijk subcorticale processen, voor zover het om biologische 'aanpassingsfuncties' gaat. Daaronder verstaat hij 'reflex en ontwikkeling van de soort'. Zijn definitie is als volgt: 'Het psychoïde [...] is de som van alle doelgerichte en conceptuele en naar instandhouding van het leven strevende lichamelijke functies, inclusief die van het centrale zenuwstelsel (met uitzondering van die functies van de hersenschers die we vanouds psychisch noemen)'.³² Elders zegt hij: 'De lichaamspsyche van het afzonderlijke individu en de fylopsyche (van de soort) vormen samen weer een eenheid, die juist in onze huidige beschouwing het meest moet worden gebruikt, en die wellicht het best de naam *psychoïde* kan krijgen. Psychoïde en psyche hebben gemeenschappelijk [...] een doelgerichtheid en het gebruik van vroegere ervaringen tot het [...] bereiken van het doel, wat geheugen (engrafie en ectofie) en associatie,

dus iets analoogs met het denken inhoudt.³⁵ Hoewel het duidelijk is wat met 'psychoïde' bedoeld wordt, raakt deze uitdrukking in de praktijk toch verstrengeld met het begrip 'psyche', zoals dit citaat laat zien. Daarmee wordt het onduidelijk waarom deze subcorticale functies eigenlijk 'quasi-psychisch' genoemd moeten worden. De versueningeling komt blijkbaar doordat Bleuler met termen als 'hersenschors' en 'hersensam' werkt – een standpunt dat duidelijke neiging vertoont de overeenkomstige psychische functie uit deze delen van de hersenen te laten voortkomen, hoewel het altijd de functie is die haar orgaan schiept, in stand houdt en wijzigt. Het organologische standpunt heeft het nadeel dat uiteindelijk alle doelgerichte activiteiten van de materie als 'psychisch' gelden, zodar 'leven' en 'psyche' identiek worden, wat we bijvoorbeeld zien bij Bleulers gebruik van de termen 'fylopsyche' en 'reflex'. Het is bestisl niet alleen moeilijk, maar zelfs onmogelijk om het wezen van een psychische functie onafhankelijk van haar orgaan te denken, hoewel we inderdaad het psychische proces zonder zijn relatie met het organische substraat beleven. Voor de psycholoog is echter juist de totaliteit van deze belevingen het object van zijn wetenschap, en daarom moet hij afzien van een terminologie die aan de anatomie is ontleend. Wanneer ik dus de uitdrukking 'psychoïde' gebruik,³⁶ dan doe ik dit ten eerste niet als zelfstandig naamwoord, maar als een *bijvoeglijke bepaling*; ten tweede wordt daarmee geen eigenlijk psychische respectievelijk zielkwaliteit bedoeld, maar een *quasi-psychische* hoedanigheid, zoals reflexprocessen ook bezitten, en ten derde moet hiermee een categorie van fenomenen onderscheiden worden van enerzijds de zuivere levensverschijnselen en anderzijds de eigenlijk *psychische* processen. Het laatste onderscheid verplicht ons ook om de aard en de omvang van het psychische en heel speciaal van het *onbewuste psychische* te definiëren.

Wanneer het onbewuste alles kan bevatten wat als functie van het bewustzijn bekend is, dringt zich de mogelijkheid op dat het uiteindelijk, evenals het bewustzijn, zelfs een *subject*, dat wil zeggen een soort *ik* bezit. Deze conclusie drukt zich uit in de algemeen geberzigde, steeds weer gebruikte term 'ondebewustzijn'. Deze term is overigens enigszins misleidend, aangezien het namelijk *of* datgene betekent wat 'onder het bewustzijn' is, *of* een 'onder-', dat wil zeggen secundair, bewustzijn

veronderstelt. Tegelijkertijd brengt het vermoeden van een 'onderbewustzijn' - dat zich meteen laat vergezellen van een 'bovenbewustzijn'³⁵ - dargene naar voren waar het mij hier eigenlijk om gaat: het feit dat het bestaan van een tweede psychisch systeem naast het bewustzijn - ongeacht van hoeveel eigenschappen wij het verdenken - van absoluut revolutionaire betekenis is, aangezien ons wereldbeeld hierdoor grondig zou kunnen veranderen. Als we alleen al de waarnemingen die in een tweede psychisch systeem plaatsvonden naar het ikbewustzijn zouden kunnen overbrengen, dan zou daarmee de mogelijkheid tot een ongehoorde vernieuwing van ons wereldbeeld geschapen zijn. Wanneer we ernstig rekening houden met de hypothese van het onbewuste, dan moeten we inzien dat ons wereldbeeld slechts voorlopig kan zijn. Wanneer we aan het subject van het waarnemen en kennen een zo diepgaande verandering als die van een ongelijke verdubbeling voltrekken, dan moet er wel een wereldbeeld ontstaan dat anders is dan we tot nu toe kennen. Dat is overigens slechts dan mogelijk, wanneer de hypothese van het onbewuste terecht zou zijn. Dit laatste kan alleen maar bezeten worden wanneer onbewuste inhouden veranderd kunnen worden in bewuste, dus als het lukt de van het onbewuste uitgaande stromingen, namelijk de effecten van spontane manifestaties als dromen, fantasieën en complexen, door interpretatie te integreren in het bewustzijn.

4 Instinct en wil

Terwijl het in de loop van de negentiende eeuw nog wezenlijk om de filosofische fundering van het onbewuste ging - vooral bij Von Hartmann³⁶ - werden tegen het eind van deze eeuw ongeveer gelijktijdig en onafhankelijk van elkaar in verschillende delen van Europa pogingen gedaan om het onbewuste experimenteel of empirisch te begrijpen. De pioniers op dit gebied waren in Frankrijk Pierre Janet³⁷, en in het oude Oostenrijk Sigmund Freud.³⁸ De eerste maakte zich hoofdzakelijk verdienstelijk op het gebied van onderzoek van het formele aspect, de laatste op dat van de inhouden van psychogene symptomen. Ik ben hier niet in de gelegenheid om de transformatie van onbewuste inhouden in bewuste uitvoerig te schilderen, maar moet me tevreden